

AMATEURS OP HET BINNENHOF

De Partij van de Arbeid en het kabinet-Den Uyl

I.M. van den Broek^{*})

Inleiding

Een zelfverzekerde PvdA presenteerde zich in 1971 aan het electoraat. Niet alleen fractievoorzitter en lijsttrekker J.M. den Uyl sierde het verkiezingsaffiche, maar ook de niet-verkiezbare partijvoorzitter A. van der Louw. Als de kiezers een kabinet met Den Uyl mogelijk zouden maken, kregen zij de PvdA er gratis bij, was de suggestie. Een kabinet-Den Uyl kwam er pas na de val van het kabinet-Biesheuvel en nieuwe verkiezingen. Het trad aan in mei 1973 en was een coalitie van PvdA, KVP, ARP, D66 en PPR. Maar het kabinet werd en wordt breed gezien als een PvdA-kabinet. Dit beeld is overgenomen door historici en politicologen.¹

In feite was de verhouding tussen partij en kabinet echter zeer problematisch. Enerzijds identificeerde de partij zich nadrukkelijk met dit eerste kabinet onder een socialistische premier sinds de vermaarde W. Drees. Anderzijds leverden de fractie en vooral het partijbestuur harde kritiek op het kabinetsbeleid. In dit artikel wordt gesteld dat deze spanning voortkwam uit verschillen in opvatting tussen de partijbestuurders en de eigen bewindslieden (en later ook fractieleden) over de wijze waarop politiek zou moeten worden bedreven en door wie dit moest gebeuren.

Het partijbestuur van de PvdA meende dat de politiek het domein was van de gewone burger. Nadat de kiezer zijn stem had uitgebracht op een partij, moest hij de verrichtingen van 'zijn' vertegenwoordigers in Den Haag kunnen volgen en zo nodig bijsturen. Het bestuur van de partij trad hierbij op als intermediair. Nu de PvdA in de regering was gekozen, voelde het partijbestuur zich ook direct verantwoordelijk voor het uitvoeren van de wensen van de kiezer door het

---

^{*}) De auteur wil hier haar dank uitspreken aan prof.dr. H.J.G. Beunders, prof.dr. J. Bosmans, drs. M.J. Broersma, dr. H. te Velde, drs. G. Voerman en dr. D.-J. Wolffram voor hun gedegen commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

kabinet-Den Uyl. De historicus P. de Rooy schrijft dat het PvdA-bestuur niet Den Haag, maar Amsterdam (waar de partij zetelde) beschouwde als het centrum van de politiek.² Het probleem ging echter verder: de politiek in Den Haag werd gezien als een verlengstuk van die in Amsterdam. Het voornamelijk uit amateurpolitici bestaande bestuur vond dat het zich in naam van de PvdA-kiezer rechtstreeks diende te bemoeien met de landspolitiek. Het probeerde die te beïnvloeden door middel van strategische concepten, waarnaar ministers en Tweede-Kamerleden zich moesten voegen. Deze laatsten werden beschouwd als uitvoerders van de verlangens van de partij oftewel van de burgers die op hen hadden gestemd.

De bewindslieden en kamerleden zelf zagen dat echter anders. Om zinvol politiek te kunnen bedrijven, was volgens hen vakkennis en deskundigheid noodzakelijk. Beroepspolitici bezaten deze en hadden de verantwoordelijkheid het politieke spel op professionele wijze te spelen. Zij eisten dan ook een zekere autonomie van de partij om hun vak naar behoren te kunnen uitoefenen. Daarbij hoorde het sluiten van compromissen met politieke tegenstanders, flexibel omgaan met politieke strategieën en vooral het opereren binnen de context van de parlementaire democratie. Waar volgens het partijbestuur werkelijke democratie haar basis vond in de maatschappij en activiteiten van actiegroepen en politieke partijen een noodzakelijke aanvulling vormden op de parlementaire strijd, hielden bewindslieden en kamerleden onverkort vast aan het primaat van het parlement. Tijdens de discussies over de verkiezingsstrategie in 1976 leidden deze verschillen van inzicht tot conflicten die de PvdA tot op het bot verdeelden en haar relatie met het kabinet op scherp zetten. In de eindfase van de kabinetsformatie van 1977 maakten zij het uitblijven van een nieuw kabinet-Den Uyl tot een trauma.

Partijbestuur in de regering

Het partijbestuur van de PvdA bemoeide zich van het begin af intensief met het kabinet-Den Uyl. Direct na het aantreden van het kabinet schreven secretaris H.G. Ouwerkerk en voorzitter Van der Louw de partijgenoten-bewindslieden dat regeringsdeelname een belangrijk 'keerpunt' was. Deze formulering verwees naar *Keerpunt '72*, het verkiezingsprogramma van de drie progressieve partijen PvdA, PPR en D66. Dit programma diende te worden uitgevoerd, onder het toezien oog van de partij: 'De kritische zin, die de partij kenmerkt zal u niet bespaard blijven. Waardering voor geleverd goed werk zal u echter evenmin onthouden worden.'³ Het bestuur stelde prijs op een intensief contact met de PvdA-ministers en -staatssecretarissen, vermeldde een nieuwe brief. Zij zouden de stukken van de bestuursvergaderingen ontvangen en op elke bijeenkomst werden ten minste twee ministers en twee staatssecretarissen verwacht.⁴ Tijdens een bestuurs- en fractieweekend in september 1973 werden nog enkele spelregels opgesteld om

geen kloof te laten ontstaan tussen ministers en partij. Vergaderingen moesten regelmatig worden bijgewoond en minister-president Den Uyl zou wekelijks moeten overleggen met fractievoorzitter E. van Thijn. Verder zou een stuurgroep worden ingesteld om de uitvoering van Keerpunt in de gaten te houden, de latere 'Keerpuntbewakingsgroep'.⁵ In oktober werd tijdens een vergadering van het dagelijks bestuur 'nogmaals bij de minister-president... aangedrongen op een rooster' voor het bijwonen van de partijbestuursvergaderingen. Van der Louw bepleitte een tweewekelijks gesprek tussen partijvoorzitter, fractievoorzitter en minister-president.⁶

Den Uyl maakte inderdaad één à twee keer per jaar een rooster, dat in eerste instantie uitging van twee bewindslieden per vergadering en later van vier.⁷ Minister van Financiën W.F. Duisenberg vertelde achteraf hoe de ministers 'in opdracht van Den Uyl' regelmatig naar het partijbestuur 'moesten'.⁸ De minister-president liet zich de bemoeienissen van de partij echter niet geheel zonder protest welgevallen. De bijeenkomsten van de Keerpuntbewakingsgroep wist hij aanvankelijk met succes te boycotten.⁹ Volgens C. van den Heuvel, opvolger van partijvoorzitter Van der Louw, probeerde de premier tijdens de wekelijkse gesprekken met haar en Van Thijn 'nogal eens door vage en omslachtige formuleringen te verhullen dat hij in een bepaalde zaak de vrije hand wilde houden'.¹⁰ Op bestuursvergaderingen werd geklaagd dat Den Uyl zich niet genoeg opstelde als partijman en vaak zijn zin doordreef. Van Thijn uitte bij de nabespreking van een congres in januari 1974 het bezwaar dat Den Uyl 'zonder voorafgaand overleg politiek heeft gemaakt'.¹¹

Ondanks deze wrijvingen slaagde de PvdA er beduidend beter in haar bewindslieden aan de leiband te houden dan de coalitiegenoten. Ook de besturen van deze partijen vroegen ministers en staatssecretarissen bestuursvergaderingen bij te wonen, maar legden zich er vervolgens bij neer dat deze maar zelden kwamen opdagen. Zo wilde het dagelijks bestuur van de KVP de communicatie met de bewindslieden verbeteren door hen periodiek uit te nodigen voor gesprekken met bestuur en fractie. De ministers stelden zich echter weinig actief op. Ze kwamen nooit allemaal en altijd te laat. Zelfs toen de partij in maart 1977 moest worden geïnformeerd over de kabinetscrisis, was slechts één minister aanwezig.¹² Ook de ARP organiseerde besprekingen die vaak weer moesten worden afgezegd. Als ze doorgingen, waren niet alle bewindslieden aanwezig of kwamen zij later. Er werd gesproken van een 'lauw-water-verhouding' tussen fractie, partij en bewindslieden. Het contact met de kamerfractie was al 'incidenteel', aangezien de ARP traditioneel een strikt dualisme tussen fractie en bewindslieden in acht nam.¹³ D66 huldigde dit principe ook. De solistische opstelling van de fractie en de enige minister J.P.A. Gruijters - die niet wenste op te treden als 'boodschappenjongen van de partij' - leidde echter tot grote ergernis.¹⁴ Het hoofdbestuur werd niet betrokken bij belangrijke politieke kwesties als de opvolging van de afgetreden staatssecretaris J.F. Glastra van Loon

en nodigde 'de halfgoden' tevergeefs uit voor bestuursvergaderingen en partijcongressen. Het stoorde partijvoorzitter J. ten Brink 'dat fracties en bewindslieden zo duidelijk demonstreren dat ze het HB als een nulliteit beschouwen'.¹⁵

Alleen bij de PPR waren de contacten tussen bewindslieden en partij intensiever. De ministers en staatssecretaris werden uitgenodigd voor vergaderingen en de communicatie met hen stond regelmatig op de agenda.¹⁶ In tegenstelling tot de socialisten identificeerden de politieke radicalen zich echter niet met het kabinet. Van de PPR-ministers en -staatssecretaris werd vooral verwacht dat zij de 'PPR-gedachte' naar buiten brachten en met hun optreden het imago van de PPR en haar identiteit als getuigenispartij niet schaadden.¹⁷ Op een vergadering van het dagelijks bestuur in februari 1976 werden weddenschappen om flessen wijn afgesloten op de levensduur van het kabinet, wat een afstand tot het kabinet suggereert die in het PvdA-partijbestuur ondenkbaar was.¹⁸ Het PPR-bestuur wilde zijn bewindslieden niet de wet voorschrijven. Na een conflict over de toetsing van het kabinetsbeleid aan *Keerpunt '72* leek het partijvoorzitter M.B.C. Beckers uiteindelijk 'onmogelijk en ondenkbaar voor een partijbestuur om een advies uit te brengen over de houding van de PPR ten aanzien van het kabinet zonder dat dat grondig wordt doorgepraat met de (gekozen) fracties en de door de partij naar voren geschoven bewindslieden'.¹⁹

Het partijbestuur van de PvdA wilde daarentegen niets liever dan rechtstreeks invloed uitoefenen op het kabinetsbeleid. Het voelde zich direct verantwoordelijk voor vraagstukken waarmee het kabinet worstelde, zoals de economische crisis. De toon van de beraadslagingen was ernstig en de discussies gingen niet zelden door tot midden in de nacht.²⁰ Wat dat betreft deden de vergaderingen niet onder voor de ministerraad. De bestuursleden vereenzelvigden zich zo met het kabinet, dat partijbestuurder en fractielid J.C. Kombrink eens in de wij-vorm formuleerde: 'We moeten vaker de portefeuillekwestie stellen, ook als het niet om een voor ons gelukkig issue gaat'.²¹ Het bestuur hield zich bovendien bezig met de manier waarop politiek werd bedreven. Voortdurend was het alert op een terugkeer van 'oude' of 'klassieke' politiek.²² Met deze vorm van politiek bedrijven, gekenmerkt door ondoorzichtige formaties en besprekingen in achterkamertjes buiten de partij om, nam men geen genoegen meer. Het partijbestuur had de taak op zich genomen voor de 'gewone kiezers' de gangen van de beroepspolitici in de gaten te houden, iets wat de vernieuwingsbeweging Nieuw Links had bepleit. In de jaren vijftig en zestig was het bestuur, waarvan toen met name kamerleden lid waren, een verlengstuk van de fractie geweest. Nu was echter het aantal parlementariërs in het bestuur beperkt en kon het een 'eigen gezicht' tonen en zowel fractie als ministers 'hinderlijk volgen'.²³ De bewindslieden die lid waren van de Steenwijkgroep, een officieuze voortzetting van het in 1971 opgeheven Nieuw Links, vertegenwoordigden in het kabinet de belangen van de partij en probeerden haar te betrekken bij het beleid. Staatssecretaris W. Meijer van CRM had zelfs als voorwaarde voor zijn aantreden gesteld, dat partijman A. Peper 'in

een adviserende functie' op zijn departement zou worden aangesteld: 'Voor een kritische begeleiding lijkt me dit zeer belangrijk.'²⁴

Parlementaire democratie en politieke professionaliteit

De PvdA probeerde serieus de burgers te betrekken bij de politiek. De Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, startte bijvoorbeeld een reeks publicaties over de denkbeelden van de PvdA-bewindslieden, aangezien socialisten niet alleen geacht werden verantwoording af te leggen aan het parlement 'maar evenzeer aan hun kiezers'. En in het voorjaar van 1977 werden partijleden aangespoord een abonnement te nemen op *Socialisme en Democratie*: 'Als u actief bezig bent met politiek, kunt u dat onmogelijk halfbeleden doen.'²⁵ De kiezers moesten in de gaten kunnen houden wat er gebeurde in Den Haag en de partij trad hierbij op als intermediair. Dat de politiek steeds meer 'een beroep' was geworden, werd door WBS-directeur en partijbestuurslid W. Gortzak als een probleem gezien. Vertegenwoordigers van de PvdA konden het vroeger ver schoppen als ze een duidelijke socialistische visie hadden, maar nu hadden ze ook specialistische kennis nodig. Bovendien kostte het 'afgevaardigde zijn' veel tijd en inspanning, waardoor de volhouders al snel 'beroepspolitici' werden, aldus Gortzak. Zij raakten verwijderd van de gewone partijleden en naarmate zij hoger op de politieke ladder kwamen, nam de neiging toe om 'op politieke vragen technische antwoorden te geven'.²⁶ Met andere woorden: hoe verder de politiek kwam af te staan van de gewone burgers, hoe meer vaktechnisch en minder politiek zij werd.

De parlementaire democratie sprak naar het idee van Gortzak niet de taal van de burger.²⁷ Het 'aktiewezen' was een noodzakelijk correctiemechanisme, dat de mogelijkheid bood 'om de vervreemding, die in een vertegenwoordigende democratie per definitie optreedt, te overwinnen'.²⁸ Mede door de kloof tussen afgevaardigden en achterban ging de parlementaire democratie in veel opzichten 'mank'. Slechts weinig kamerleden slaagden er volgens de WBS-directeur in een redelijk evenwicht te handhaven tussen het Binnenhof en de kiezer: 'Het Kamerlid brengt een groot deel van zijn tijd in Den Haag door, zodat vrijwel onvermijdelijk het parlementaire spel voor hem het belangrijkste wordt. De kiezer verdwijnt gaandeweg achter de horizon, om pas weer voor het voetlicht te komen als de verkiezingen naderen.'²⁹ In het verlengde hiervan vonden partijleden als P. Reckman dat de basis voor de democratie niet in het parlement lag, maar in de maatschappij: 'het volk regeert; daarvan is de parlementaire democratie slechts één facet', schreef hij met J. Huige in het boekje *Doorn in de vuist*. Voor Huige en Reckman was de parlementaire democratie geen doel op zich, maar een belangrijke schakel in het democratiseringsproces en een mogelijk middel tot revolutionaire veranderingen. Klassenverhoudingen zouden volgens hen 'beter tot uitdrukking kunnen komen naarmate de politiek dichter bij de mensen staat;

naarmate de politiek meer uit de mensen zelf voortkomt'.³⁰

In bepaalde gelederen van de PvdA werd in de jaren zeventig dus de parlementaire democratie ter discussie gesteld. Dit bleek ook uit *Demokratisch socialisme in Nederland*, een publicatie naar aanleiding van het nieuwe beginselprogramma van de PvdA in 1977.³¹ Van Thijn schreef hierin: 'De representatieve democratie is een zaak van opportuniteit, niet van beginsel... Een gekozen parlement is een gebrekkig bouwsel dat tot een maximum aan correcties verplicht'. Met deze correcties, in de vorm van openheid, inspraak en acties, moest de directe invloed van de kiezers worden vergroot, want: 'Waar de burgers al zoveel macht hebben gedelegeerd aan het gekozen parlement mag worden verwacht dat deze volksvertegenwoordiging niet alleen formeel maar ook daadwerkelijk het hoogste beslissingsorgaan is in onze samenleving'.³² Van Thijn wilde een versterking van de positie van het parlement, maar wel vanuit het idee dat de parlementaire democratie een minimum was, dat werkelijke democratie breder was.

Dergelijke opvattingen leidden ertoe dat het partijbestuur de controle op het kabinetsbeleid niet overliet aan de afgevaardigden, en het bestuur van het land niet aan de ministers. In het belang van de achterban bemoeide het zich rechtstreeks met de landspolitiek. Het voelde zich zo thuis in Den Haag, dat partijsecretaris G.J. Heyne den Bak Den Uyl in juni 1974 verzocht in het Catshuis een 'ontmoetingsplek' te creëren waar PvdA-ers in verschillende functies met elkaar van gedachten konden wisselen. De ervaren secretaris-generaal van Algemene Zaken D. Ringnalda vond het maar een vreemde gang van zaken dat het verblijf van de minister-president zou verworden tot een dependance van het PvdA-partijbureau. Verwonderd schreef hij Den Uyl: 'U kunt in het Catshuis ontvangen wie u wilt. Maar waarom u en waarom het Catshuis?'³³ Zelfs binnen de partij werd eind 1976 geklaagd dat 'het PB te veel bezig is met wat er in de fractie en het kabinet aan de orde is, en te weinig met de partij'.³⁴ De houding van het partijbestuur leidde tot conflicten met de bewindslieden, de kamerfractie en minister-president Den Uyl. Deze partijleden waren immers professionele politici. Zij deelden veel beleidsmatige wensen met de partijbestuurders, maar bedreven politiek zoals dat op het Binnenhof gebruikelijk was.

Daarbij stond het primaat van de parlementaire democratie voorop en was men niet onverdeeld enthousiast over pogingen de democratie te verbreden. Zo meende onderwijsminister J.A. van Kemenade dat democratisering alleen zin had als de vereiste deskundigheid aanwezig was en maakte het zonder meer toepassen van 'one man one vote' volgens hem 'de democratische formule belachelijk'.³⁵ Ook voormalige Nieuw-Linksers die ooit radicale ideeën hadden verkondigd over democratisering, wisten toen zij eenmaal beroeps politicus waren geworden niet zo zeker meer of een grote rol voor politieke partijen en buitenparlementaire bewegingen wel zo gunstig was voor de democratie. Nieuw Links was ooit begonnen als een 'opstand der amateurs',³⁶ maar vele leden waren snel

beroeps politician geworden. Door het politieke spel op professionele wijze te spelen hadden zij zich een positie in de partij veroverd en een groot aantal van hen was vervolgens kamerlid, minister (J.P. Pronk en I. Vorrink) of staatssecretaris (M.P.A. van Dam, Meijer en G. Klein) geworden. J. Nagel, die geen beroeps politician was geworden maar tot 1977 lid bleef van het partijbestuur, zei dat sommige Nieuw-Linksers 'gevestigde politici' dreigden te worden.³⁷ Hun opvattingen over het bedrijven van politiek veranderden mee met hun functie. Volgens Meijer had de 'spontaniteit' van 'aktivistische bewegingen... ongetwijfeld onze democratiseringsopvattingen verlevendigd', maar hij stelde ook vast dat 'een nogal naïeve opvatting over democratie' sterke invloed op het denken had gehad. Hij benadrukte dat de 'strijd om een meer democratische samenleving' nog steeds vooral werd geleverd in het parlement.³⁸

Behalve hun opvattingen over politiek speelde ook een gebrek aan deskundigheid de partijbestuurders parten bij hun bemoeienis met de landspolitiek. Gortzak schreef: 'Het kabinet houdt zich met talloze problemen bezig, de full-time politici uit de Kamer hebben er de nodige moeite mee het allemaal bij te houden, voor een gedeeltelijk uit amateurs bestaand partijbestuur, dat maar eens per veertien dagen bijeenkomt, is dat onmogelijk.'³⁹ Ook W. van der Zandschulp, lid van het partijbestuur en groot voorstander van het kritisch volgen van ministers en fractie, constateerde vlak voor zijn aftreden in september 1977 dat het bestuur geen schaduwfractie kon zijn: 'de beroepsjongens hebben toch altijd iets meer informatie, hebben net altijd iets meer feiten bij de hand'.⁴⁰ Gedurende de kabinetsperiode waren echter velen binnen de PvdA van mening dat amateurs het land konden en moesten besturen. 'Ruimte voor de amateur', luidde een tussenkop in een artikel over het functioneren van het partijbestuur.⁴¹

Identificatie en strategie

Het middel waarmee de PvdA het landsbestuur wilde beïnvloeden was de polarisatiestrategie. Deze was in 1967 geïntroduceerd door Van Thijn en gericht op het uit elkaar spelen van de confessionelen. De strategie was tegelijkertijd verkiezingsstrategie, bedoeld om de confessionele kiezers te dwingen tot een keuze tussen links en rechts, en een richtlijn voor het parlementaire handelen. Een harde opstelling tegenover de confessionele fracties moest hen kleur laten bekennen. Deze manier van optreden was lastig te verenigen met deelname aan een coalitiekabinet met diezelfde confessionelen. Het partijbestuur had in 1972 dan ook een voorkeur voor een progressief minderheidskabinet. Pas in een laat stadium keurde het de 10-6 verhouding tussen progressieve en confessionele bewindslieden in het kabinet-Den Uyl goed. Enige winst was namelijk geboekt. De PvdA had met zeven ministers, vergezeld van nog drie progressieve collega's, een dominante positie in het kabinet. En tot op zekere hoogte waren de confessionele partijen uit elkaar gespeeld: ARP en KVP namen wel deel, maar de

CHU was door PvdA-formateur J.A.W. Burger buiten de regering gehouden. De vraag of de partijstrategie kon worden voortgezet, beantwoordde het bestuur in juni 1973 bevestigend, maar hoe dat precies kon worden verenigd met deelname aan het kabinet bleef onderwerp van discussie.⁴²

Loslaten van de strategie was geen serieuze optie, aangezien dat een terugkeer zou betekenen naar 'oude politiek'. Juist de polarisatiestrategie was immers bedoeld om de situatie te doorbreken dat niet de burgers maar 'de heren in Den Haag' beslisten over de samenstelling van een kabinet, aldus Van Thijn.⁴³ De fractievoorzitter-annex-partijstrateeg trachtte zijn strategie daarom te verbinden met het slaan van een brug tussen progressieven en confessionelen in het kabinet-Den Uyl. Een eerste poging daartoe was het artikel 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', dat begin 1974 verscheen in *Socialisme en Democratie*.⁴⁴ Partijbestuur en fractie volgden hem met argusogen. Men vreesde een aanzet tot 'oude politiek', waarbij de confessionelen als middenpartij hun regeringspartner voor het uitkiezen hadden. Kombrink hield als reactie op Van Thijs artikel een pleidooi om feller tegen de confessionelen uit te vallen; de partij moest zich niet neerleggen bij 'verouderde rooms-rode beeldvorming rond het kabinet'.⁴⁵

Ondanks de moeite die het kostte tegelijkertijd te regeren en vast te houden aan de polarisatiestrategie, raakten partij en kabinet steeds meer met elkaar verweven. In de zomer van 1974 maakte de PvdA het kabinetsbeleid tot inzet van de Provinciale Statenverkiezingen. Daarvoor moesten, in de woorden van Van der Louw, ministers, fractie en partijbestuur 'zoveel mogelijk één PvdA-beeld overbrengen'. Volgens de aantekeningen van Van Thijn merkte ook Tweede-Kamervoorzitter A. Vondeling in januari 1974 op: 'regering = PvdA = den Uyl'. Zelf stelde Den Uyl: 'De partij zal beoordeeld worden naar het kabinetsbeleid'.⁴⁶ Bovendien had Van Thijn in het 'bierkaai-artikel' het kabinetsbeleid in feite geïntegreerd in de partijstrategie. Als ARP en KVP zouden meewerken aan de realisering van wetsvoorstellen op het gebied van bijvoorbeeld inkomensbeleid, grondpolitiek en democratisering van de onderneming, kozen zij voor een progressief beleid en kon het kabinet-Den Uyl zijn brugfunctie vervullen.⁴⁷ Deze uitwerking van de polarisatiestrategie kreeg de naam 'druk-op-de-ketel-strategie' of 'ongeduldstrategie' en mondde in 1975 uit in de zogenaamde 'hobbelstrategie'. Met de aankondiging van het 'Jaar van de Waarheid' werd toen bepaald, dat als het kabinet niet enkele 'wezenlijke hervormingen' tot stand zou brengen, de PvdA zich er niet langer mee kon vereenzelvigen. De genoemde beleidsonderdelen - de vermogensaanwasdeling, de medezeggenschap in ondernemingen, de investeringsregeling en de grondpolitiek - kregen nu een zware politieke betekenis en gingen steeds meer gelden als 'de symbolen voor een progressief beleid'.⁴⁸

De pogingen het kabinet-Den Uyl onderdeel te maken van de partijstrategie leidden tot problemen met de eigen ministers. Zij waren niet altijd gecharmeerd van de druk die het partijbestuur op hen uitoefende.⁴⁹ De meeste bewindslieden

hadden ook niet zoveel op met strategievraagstukken. Den Uyl zelf was daarvan het voornaamste voorbeeld. Volgens de politicoloog Ph. van Praag bestond zijn bijdrage aan een strategiedebat in september 1974 uit slechts één interventie. Toen werd gesproken over de progressieve meerderheid, zei Den Uyl dat het er om ging dat de mensen PvdA gingen stemmen. De PvdA moest de confessionelen dan ook pas voor een keuze stellen als duidelijk was of het kabinetsbeleid een succes was: 'als het kabinetsbeleid niet zo best is, moet je dat de konfessionele partijen in de schoenen schuiven'.⁵⁰ Ondertussen werd binnen de PvdA de hobbelstrategie steeds belangrijker. Zij was onder meer bedoeld om iets te doen aan 'het onbehagen in onze eigen rijen' en ontwikkelde zich in de woorden van Van Praag 'tot een essentieel onderdeel van de partij-identiteit'.⁵¹ Omdat de bewindslieden niet altijd van harte meewerkten aan de strategische plannen en beleidsmatige eisen van de partij, vroeg het bestuur zich steeds opnieuw af of het zich nog wel kon identificeren met het kabinet. In maart 1976 maakte het partijbestuur een 'tussentijdse balans' op. In het partijblad *Roos in de vuist* schreef het dat het kabinet-Den Uyl in eerste instantie een 'vonk had doen overslaan' naar het kiezerscorps, maar dat erover viel te twisten of die nog niet was uitgedoofd. Aan het slot van de verklaring werd gesteld dat het 'meebeslissen van de gemeenschap en van de betrokkenen' de diepere zin was van *Keerpunt '72* en dat het kabinetsbeleid daarop zou worden beoordeeld: 'Bij deze tussentijdse balans kunnen we zeggen: het kabinet-Den Uyl is ons kabinet. Aan het kabinet de taak om dit zo te houden'.⁵² Het kabinet-Den Uyl diende zichzelf in te passen in de partijstrategie en in het beleid te laten zien dat het een echt PvdA-kabinet was. Het moest ook tonen dat daadwerkelijk op een andere manier politiek werd bedreven dan in het verleden, dat de Nederlandse kiezer iets te zeggen had over de politici in Den Haag.

Verkiezingsprogramma en meerderheidsresolutie

Tijdens de voorbereiding van de verkiezingen van 1977 kwamen de verschillen in opvatting tussen partijbestuur en bewindslieden steeds meer aan de oppervlakte. Verscheidene PvdA-ministers konden zich niet vinden in het gedetailleerde verkiezingsprogramma dat het bestuur in het voorjaar van 1976 ontwierp. Het leek hen politiek weinig realistisch en het bood toekomstige bewindslieden nauwelijks de mogelijkheid zich aan te passen aan veranderende omstandigheden, toch een essentieel onderdeel van hun functie. Bij de presentatie van de verkiezingsstrategie in het najaar kwamen deze conflicten tot uitbarsting. Toen bleek bovendien dat ook de leden van de Tweede-Kamerfractie meer ruimte wilden om hun vak uit te oefenen. De strategie sloot de vrijheid van handelen van de individuele volksvertegenwoordiger uit, hield grote politieke risico's in en zou de samenwerking met andere fracties in het parlement bemoeilijken. Toen het partijbestuur in het voorjaar van 1976 het verkiezingsprogramma

publiceerde, uitten verschillende ministers kritiek. Zo schreef Den Uyl aan Van Thijn en Van den Heuvel dat men zich beter kon zetten 'aan de voorbereiding van een korter, overzichtelijker en helder geformuleerd stuk', inbegrepen een op de politieke situatie aan het eind van het jaar herschreven inleiding en verantwoording en inclusief de bijstelling op grond van de dan beschikbare gegevens over de financiële mogelijkheden en beperkingen'.⁵³ Dat de kritiek met name te maken had met andere ideeën over het bedrijven van politiek, bleek uit de reactie van Duisenberg. Hij publiceerde een alternatief programma in *Socialisme en Democratie*, getiteld 'Doorgaan '77', dat veel minder gedetailleerd was en meer vertrouwen zou schenken aan de politici die het dienden uit te voeren. De minister van Financiën gaf toe dat hij niet voortdurend wenste te worden gevolgd door de 'participerende partij' en bepleitte een andere opvatting van democratie: 'In mijn opvatting kan een democratie alleen functioneren indien in vergaande mate de bereidheid tot delegatie van vertrouwen bestaat. Vertrouwen in de gekozenen en aangestelden. Indien ook zij die kiezen en zij die aanstellen het zelfvertrouwen kunnen opbrengen te staan voor hun keuze en hun eigen, volwassen oordeel.' Het was niet toevallig dat zijn alternatieve programma een versterking van de positie van het parlement beoogde.⁵⁴

De kritiek die Duisenberg kreeg, ging vervolgens ook niet over de inhoud van zijn programma, maar over de manier waarop hij het politieke metier opvatte. Volgens voormalig partijbestuurder C. Egas ademde zijn stuk een 'regententaliteit' en behoorde de minister tot de 'nieuwe mandarijnen' ofwel 'wetenschappelijk opgeleide bestuurders die menen dat zij wel kunnen uitmaken wat goed is voor het volk'. Dat het programma-Duisenberg vertrouwen vroeg voor een zeer globaal en dus vaag program, onder afwijzing van de participerende democratie, tendeerde volgens hem naar 'fascistische methoden'.⁵⁵ In een reactie hierop betoogde Duisenberg dat vertrouwensdemocratie en participatiedemocratie elkaar niet hoefden uit te sluiten. Het vertrouwen mocht immers niet blindelings zijn en permanente toetsing aan de overeengekomen uitgangspunten was noodzakelijk. Maar die controle kon alleen effectief zijn als zij niet was gericht op details maar op de hoofdlijnen: 'In de details is de bestuurder altijd enkele slagen voor en hij moet dat ook zijn,' meende de bewindsman. Hij wees zijn partijgenoot er bovendien op dat om ideeën om te zetten in werkelijkheid het uitoefenen van macht noodzakelijk was en dat deelname aan een regeringscoalitie daarvoor nog altijd de meest doeltreffende methode was.⁵⁶ Van Thijn vond dat de openlijke kritiek van bewindslieden op het verkiezingsprogramma - in een brief aan Den Uyl noemde hij behalve Duisenberg ook Pronk en minister van Buitenlandse Zaken M. van der Stoel - getuigde van 'een verontrustende vervreemding ten opzichte van de partij'.⁵⁷ Die kloof zou alleen maar groeien toen het partijbestuur zich in de nazomer zette aan de formulering van de verkiezingsstrategie. Bovendien ging nu ook de fractie uit de pas lopen.

Het kabinetsbeleid werd inzet van de verkiezingen. Maar tegelijkertijd werd de hobbelstrategie voortgezet, die ARP en KVP moest dwingen mee te werken aan de afronding van het hervormingsbeleid. Als verkiezingsvariant van de partijstrategie werd de zogenaamde 'meerderheidsstrategie' geformuleerd. In grote lijnen hield deze in dat van de kiezers een uitspraak werd gevraagd over deelname aan een tweede kabinet-Den Uyl. Men wilde alleen doorgaan met regeren als de progressieve partijen gezamenlijk verkiezingswinst zouden boeken en als opnieuw een meerderheid werd verkregen in een volgend kabinet-Den Uyl (in het midden werd gelaten of hierbij alleen de PPR of ook D66 zou worden betrokken). De PvdA wilde dus op basis van de verdiensten van een coalitiekabinet winst boeken om vervolgens door te regeren, bij voorkeur in een kabinet waarop de partij nog duidelijker haar stempel kon drukken. Volgens sommigen mocht opnieuw regeren zelfs alleen in een 'homogeen progressief meerderheidskabinet'.⁵⁸ Ook de PPR, die de meerderheidsstrategie mede had bepaald in de onderhandelingen over hernieuwde samenwerking, wilde voorkomen dat in vervolg op het in haar ogen te rechtse kabinet-Den Uyl na de verkiezingen een gewone rooms-rode coalitie zou worden gevormd.⁵⁹

Veel bewindslieden en ook enkele kamerleden zagen anno 1976 echter meer in een rooms-rode coalitie dan in progressieve samenwerking.⁶⁰ In 1972 had de PvdA zich bij de verkiezingen verbonden met PPR en D66. Dit had niet geleid tot een meerderheid voor deze partijen, maar wel tot een kans voor het kabinet-Den Uyl, het 'meest progressieve kabinet ooit', om te laten zien wat het kon. Het kabinet werd nu gezien als een onderdeel van de partijstrategie, die na nieuwe verkiezingen moest leiden tot een meerderheid. Maar Den Uyl vond een voortzetting van de strategie van 1972 weinig realistisch: 'We hebben er een gooi naar gedaan, en we hoopten op een progressieve meerderheid. We gingen de verkiezingen in met een minimumprogramma en een anti-CDA motie. Dat kunnen we niet herhalen.'⁶¹ Net als de meeste PvdA-bewindslieden was hij niet enthousiast over de meerderheidsstrategie van zijn partij. H. Beereboom, medewerker op Algemene Zaken, geloofde echter niet 'dat de luitjes een sterke neiging zullen hebben dit model uit handen te geven' en raadde de premier aan ervoor te zorgen dat op de komende partijbestuursvergadering over de meerderheidsstrategie enige bewindslieden aanwezig zouden zijn.⁶² Op de eerstvolgende vergadering van 13 september probeerde Den Uyl inderdaad de strategie te nuanceren: 'voor het eerst was er in Nederland een progressief kabinet. De inzet van de verkiezingen moet de continuering zijn, tegenover een rechts kabinet. Als de PvdA verliest, komt er een rechts kabinet. Alle andere middelen leggen het af tegen dat ene thema'.⁶³

Het partijbestuur wilde echter de kiezers een maximum aan duidelijkheid bieden in hun eventuele keuze voor een nieuw kabinet-Den Uyl. Van Thijn schreef in zijn column in *Roos in de vuist* dat de verkiezingsuitslag duidelijke aanwijzingen moest geven over hoe een volgend kabinet eruit moest zien, zodat dat niet

achteraf in de binnenkamers van de formatie kon worden uitgemaakt.⁶⁴ Bij de presentatie van de strategie in de meerderheidsresolutie op 13 oktober werden dan ook harde getalsmatige eisen gesteld: er zou alleen een tweede kabinet-Den Uyl komen als PPR en PvdA samen verkiezingswinst zouden boeken en als beide partijen op basis van dit vertrouwensvotum van de kiezers een meerderheid zouden krijgen in het nieuwe kabinet. Deze voorwaarden vonden zowel bewindslieden als fractieleden onwerkbaar. Zij zouden de kans op hernieuwde regeringsdeelname alleen maar verkleinen en tot problemen met de confessionele partners in het kabinet leiden. Direct na de bekendmaking van de meerderheidsresolutie maakte de Tweede-Kamerfractie duidelijk dat zij bezwaren had tegen de samenwerking met de PPR en dat de resolutie te strak gereguleerd was. Er was geen ruimte voor 'gewetensnood' - en dus voor de eigen verantwoordelijkheid - van de individuele volksvertegenwoordiger. De fractie distantieerde zich van de resolutie waarvan haar voorzitter een van de belangrijkste architecten was, en daarmee ook van hemzelf.⁶⁵

Wat volgde, waren eindeloze discussies waarin het partijbestuur onverkort wilde vasthouden aan de geformuleerde meerderheidsstrategie, terwijl ministers en staatssecretarissen deze wilden nuanceren en het oplossen van de problemen in het kabinet voorop stelden. Den Uyl zei op de partijbestuursvergadering van 18 oktober dat hij de opeenhoping van voorwaarden onverstandig vond, nu nog elke dag moest worden samengewerkt met ARP en KVP. In algemene zin zou men volgens hem 'de kiezers in staat kunnen stellen de progressieve signatuur van het kabinet te handhaven'. Maar dat was 'iets heel anders dan de algebraïsche formule die nu in de resolutie staat'. Zijn eerste zorg was dat de presentatie van de resolutie had geleid tot grote problemen met vooral de ARP-bewindslieden in het kabinet, die 'oprecht gewond' waren.⁶⁶ Minister van Sociale Zaken J. Boersma dreigde zelfs met aftreden, een reactie die de minister-president 'logisch' vond: 'Iemand als Boersma was uitgebroken uit zijn eigen partij, heeft gevochten voor het kabinet en zijn loon is nu de kleinste te blijven.' Staatssecretaris W. Polak van Binnenlandse Zaken gaf aan dat ook W.F. de Gaay Fortman 'zeer gegriefd' was: 'hij heeft wat voor ons over gehad'.⁶⁷

De andere PvdA-bewindslieden lieten zich niet onbetuigd. Staatssecretaris A. Stermerdink van Defensie schreef in zijn dagboek dat al op 14 oktober de meesten van hen de tekst van de resolutie hadden afgewezen. Zelf vond hij de filosofie erachter goed, maar de uitwerking 'onzinnig'. Tijdens een uitvoerig beraad op 15 oktober was de teneur dat Den Uyl moest ingrijpen. De bewindslieden lieten zich in kritische bewoordingen uit over het partijbestuur.⁶⁸ Ook op de vergadering van 18 oktober uitten zij sterke bezwaren tegen de meerderheidsstrategie en de manier waarop deze was verwoord in de resolutie. Minister Vorrink was beledigd door de impliciete kritiek van de partij in de 'paragraaf' over de eensgezinde ministersploeg, die zij 'een barre schande' noemde: 'Dat slaat op een partijtje ongeregeld in het kabinet dat niet trouw is aan de uitgangspunten en het

programma. Dat is onrechtvaardig en afschuwelijk.' Uit de woorden van minister van Defensie H. Vredeling bleek dat de prioriteiten van de bewindslieden anders lagen dan die van de partij: 'Het gaat uiteindelijk om het programma van het nieuwe kabinet, en het gaat er niet om de PvdA groot te maken.' Duisenberg ging het verst in zijn kritiek door de meerderheidsstrategie als zodanig 'niet democratisch' te noemen. Van Thijn antwoordde hem dat de partij streefde naar 'een democratie waarin de kiezers beslissen over het soort kabinet dat er komt'.⁶⁹ Het partijbestuur probeerde te voorkomen dat de interne verdeeldheid naar buiten kwam. Bestuurslid C. Roozmond verweet Van den Heuvel dat men de gewestelijke bestuurders in Utrecht had wijsgemaakt dat er sprake was van 'volstreekte eensgezindheid tussen partijbestuur, fractievoorzitter en lijststaanvoerder'. Hij had Den Uyl immers in het partijbestuur horen zeggen dat hij zich niet verantwoordelijk voelde 'voor de vorm van de ontwerpresolutie, noch voor de uitwerking, noch voor de snelle publikatie ervan'. Volgens Roozmond waren de gewestelijke bestuurders zich 'kapot geschrokken' als ze hadden geweten dat minister Van Kemenade, een warm voorstander van de ontwerpresolutie, 'èn bezwaar maakte tegen het tijdstip van publikatie èn het oneens was met de zo stringente geformuleerde voorwaarde van de grootste combinatie èn die voorwaarde later zelfs "onwaarachtig" noemde'.⁷⁰ In het partijblad probeerde Van Thijn de verdeeldheid enigszins te verhullen. Hij schreef dat de fractie het weliswaar niet eens was met de ontwerpresolutie, maar wel unaniem achter het beginsel stond dat de kiezers zouden beslissen over een nieuw kabinet. De bewindslieden plaatsten zich volgens hem wel 'buiten de echte discussie in onze partij'. Hun opvatting was immers dat onderhandelingen na de verkiezingen beslissend moesten zijn voor het al dan niet deelnemen aan een volgend kabinet. 'Mogen in onze democratie de mensen zélf bepalen of zij onze deelneming in een volgend kabinet-den Uyl op prijs stellen?' vroeg hij retorisch.⁷¹ Voor de bewindslieden stond echter het herstel van de eenheid in het kabinet voorop. Den Uyl gaf tijdens een beraad met fracties en partijbestuur op 1 november opnieuw aan dat de meerderheid op een meer symbolische manier moest worden opgevat. Hij vond het nog steeds problematisch dat de meerderheidsresolutie 'politiek functioneert' als een motie van wantrouwen tegen de confessionele bewindslieden. Ook minister Pronk, aanvankelijk voorstander van de resolutie, zei nu dat 'de mensen in het kabinet die nu dichterbij ons staan de indruk hebben dat ze... als oud vuil weggegooid worden'.⁷² Op een nieuwe partijbestuursvergadering op 3 november zag Van Thijn dat zich een scheiding aftekende tussen de wensen van degenen die politiek bedreven in het partijbestuur en de PvdA-politici op het Binnenhof: 'We moeten zien af te komen van de tegenstellingen tussen links en rechts of amateurs en professionals.' Deze scheiding was echter manifest. Staatssecretaris Van Dam, bij zijn aantreden boegbeeld van Nieuw Links, was het met Duisenberg, maar ook met Boersma, eens dat de meerderheidsresolutie in deze vorm niet democratisch was. De

bewindslieden vonden dat Den Uyl de onrust moest bezweren door een verklaring af te leggen. 'Het PB zou dan kunnen zeggen dat ze de gedachten van Den Uyl in welwillende overweging neemt,' aldus Pronk. Zoals inmiddels gebruikelijk bij dergelijke besprekingen, eindigde de discussie over het al dan niet toestaan van een verklaring door Den Uyl in chaos en ellende. Midden in de nacht kondigden de partijbestuursleden Kombrink en Nagel aan te willen aftreden, maar niet op dit tijdstip. Van den Heuvel stelde voor te schorsen, Roozmond was juist van mening dat men niet uiteen moest gaan, weer een ander vond dat men beter de maandag erop verder kon gaan.⁷³

In het tumultueuze eindspel kreeg Den Uyl min of meer zijn zin, schreef Stermerdink: 'Vergadering van het partijbestuur. En wel tot vijf uur in de ochtend! Schouwspel dat zich voordeed was niet te geloven. Een chaotische vergadering, een wanhopige voorzitter, orde-discussies aan de lopende band. Schorsing van een paar uur, onoverzichtelijke besluitvorming. Uiteindelijk kreeg Joop den Uyl het groen/rode licht, anders is het niet te omschrijven.'⁷⁴ De lijsttrekker, geöfend in het zoeken en vinden van de mazen in partijbestuursbesluiten, nuanceerde in een verklaring de meerderheidsresolutie. Het partijbestuur noemde zijn uitwerking van de grondgedachte van de resolutie vervolgens 'aanvaardbaar'.⁷⁵ Daarmee herstelde Den Uyl de eenheid in het kabinet en stelde hij zijn minister-presidentschap in feite boven zijn partijleiderschap, zoals ook het bestuur zich realiseerde. In een volgende vergadering merkte een lid op dat hij had gedacht dat de resolutie een 'stuk voor onszelf' was, totdat Den Uyl 'alles weer heel ruim interpreteerde'.⁷⁶ Van Thijn verantwoordde de gang van zaken in *Roos in de vuist* met de opmerking dat een strategie bedoeld was om de eigen positie te versterken en tegenstanders te verdelen. Als zij alleen maar zorgde voor verdeeldheid in eigen kring, moest zij worden bijgesteld. Hij benadrukte dat de conflicten waren opgeroepen door de 'bonzen', ofwel de ministers, en dat zij hun eigen rotzooi nu hadden opgeruimd.⁷⁷

Partij en kabinetsformatie

Naar buiten toe was de eenheid in de PvdA hersteld, maar intern gingen de discussies over de interpretatie van de verkiezingsstrategie nog geruime tijd door. In het begin van 1977 gingen zij over in meer concrete beraadslagingen over de verkiezingscampagne. In maart viel het kabinet-Den Uyl op de valreep. Vice-premier en CDA-lijsttrekker A.A.M. van Agt speelde een belangrijke rol, door op de NCRV-televisie het einde van het kabinet vast aan te kondigen. Zijn optreden leidde tot grote frustratie bij zowel bewindslieden en fractie van de PvdA als bij het partijbestuur. Van Thijn sprak van een 'daad van onrecht waartegen wij in beroep gaan bij de hoogste beroepsinstantie die onze democratie kent, de kiezer zelf'.⁷⁸ Het rechtstreekse beroep op de kiezer om te beslissen over een toekomstig kabinet was dus alleen maar urgenter geworden. Nadat de PPR de samenwerking

had opgezegd, ging de PvdA voor het oog van de buitenwereld 'in complete identificatie met het kabinet-Den Uyl de verkiezingen van 1977' in, zoals PPR-fractie leider B. de Gaay Fortman schreef.⁷⁹ Het leverde een historische winst van tien zetels op. In het algemeen werd deze zege toegeschreven aan het optreden van het kabinet en vooral de minister-president, die in de campagne een belangrijke rol had gespeeld. Binnen de PvdA zag men de overwinning echter als het resultaat van de meerderheidsstrategie.⁸⁰ Nu de waardering van het volk voor zijn regeerprestaties overduidelijk was gebleken, zag het partijbestuur geen reden de bemoeienissen met het Haagse bedrijf niet voort te zetten.

Door deze opstelling kwamen ook tijdens de formatie van 1977 amateurpolitici in de partij tegenover de professionele vertegenwoordigers op het Binnenhof te staan. Kombrink schreef dat de discussies in het bestuur tijdens de formatie van 1977 met name gingen over de wijze waarop de PvdA de onderhandelingen kon 'besturen', alsmede over de vraag hoe beknopt of uitgebreid het regeerakkoord moest worden. Bij het maken van werkafspraken was de bezorgdheid groot dat de fractie te weinig in de melk te brokkelen zou hebben.⁸¹ Deze directe betrokkenheid werd door ingevoerde buitenstaanders zeer dubieus gevonden. Zij schoot 'bij menig commentator in het verkeerde keelgat'. Gortzak noemde als voorbeeld de politiek redacteur van *Het Parool* H. van Wijnen, die zich volgens hem tot tolk maakte van veel van zijn collega's, alsmede van staatsrechtgeleerden en politicologen toen hij sprak van 'grensoverschrijdende invloed van het PvdA-bestuur op het beleid van de kamerfractie' en meende dat dit in strijd was met het 'staatsrecht, of beter gezegd met het constitutionele gewoonterecht'.⁸² Maar ook PvdA-coryfee Burger zei later in een interview: 'met z'n allen zijn ze gaan meeformeren, een belachelijke vertoning is dat geweest'.⁸³

Symbolisch voor de bemoeienissen van de partij werd de partijraadsvergadering van 25 oktober 1977. Deze nam een motie aan van Reckman waarin het onderhandelingsresultaat van Van Thijn werd afgewezen. Den Uyl ging hierna echter door met formeren, aangezien de Tweede-Kamerfractie daarmee wel instemde. Om dit interne probleem op te lossen, besloot het partijbestuur anderhalve week later een buitengewoon congres bijeen te roepen. De vrijdag ervoor, op 4 november, gaf Den Uyl zijn opdracht terug. Sommigen meenden dat hij bang was dat het congres de samenstelling van zijn nieuwe kabinet niet zou accepteren, anderen dachten dat hij het zelf niet eens kon worden met het CDA over de verdeling van de ministersposten. Maar volgens de zogenaamde Reckman-mythe was de formatie al op 25 oktober mislukt en had de PvdA zelf Den Uyl niet in staat gesteld opnieuw premier te worden. Dat deze versie zo sterk doorleeft in de herinnering, wijst op een zekere schuldbevestiging van de partij over die mislukte formatie. Het betekende niet het einde van de kritiek op de bewindslieden van het eerste kabinet-Den Uyl. In de WBS-uitgave *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl* schreef Van Thijn dat deze te weinig serieus de wensen van de partij ten uitvoer hadden gebracht en zich te buiten waren gegaan

aan 'onverholen kritiek' jegens de eigen partij. Hij was geschokt door de ontdekking dat verschillende bewindslieden al in 1973 niet geheel achter het verkiezingsprogramma *Keerpunt '72* stonden. Zij hadden daarover direct duidelijkheid moeten geven, immers: 'Wie het vertrouwen vraagt van de partij om in de voorste linies het gevecht te mogen aangaan, moet wel van meet af aan open kaart spelen.'⁸⁴

Kenmerkend voor de manier waarop de PvdA dacht over zichzelf en het kabinet was, dat de afloop van de formatie vooral werd betreurd omdat de partijdemocratie geweld was aangedaan. De Tweede-Kamerfractie en formateur Den Uyl hadden immers het besluit van de partijraad genegeerd. Volgens het verslag van de partijraad in *Roos in de vuist* zei partijvoorzitter Van den Heuvel dat een negatief besluit over de voortzetting van de formatie zou worden opgevolgd, hoewel de kleinst mogelijke meerderheid in het partijbestuur voor het akkoord was.⁸⁵ De fractie legde de beslissing van de partijraad echter naast zich neer en maakte het voor Den Uyl mogelijk een nieuwe formatieopdracht te accepteren. Volgens staatssecretaris Van Dam toonde de fractie hiermee politieke realiteitszin, volgens partijbestuurder Kombrink was de afwijking van de strategie nu zo groot geworden dat er sprake was van een terugkeer naar de verhoudingen van de jaren vijftig.⁸⁶ Reckman zelf noemde het besluit van de fractie de partijraadsbeslissing te negeren 'een ernstige schending van de partijdemocratie'. In zijn publicatie *Doorn in de vuist* citeerde hij partijbestuurder H. van der Doef, die in een interview sprak van een 'regelrechte onderminning van partijdemocratie, van democratie in het algemeen': 'Zo beweer je in feite dat je pas iets te vertellen hebt als je ervoor geleerd hebt, beroeps bent...'⁸⁷ Ook Gortzak signaleerde een onvermijdelijke botsing tussen de 'maatschappijhervormers' in de partijraad en de 'dikwijls meer pragmatisch ingestelde beroeps politici'.⁸⁸ Daarmee wordt duidelijk dat het partijbestuur de afloop van de formatie tevens zag als de definitieve botsing tussen amateur- en beroeps politici, waarbij eerstgenoemden zich niet serieus genomen voelden.

Slot

Het verzet in de partij tegen het tweede kabinet-Den Uyl was een poging de partijwil op te leggen aan de professionele afgevaardigden en bestuurders op het Binnenhof. Het was niet toevallig dat de voormalige leden van Nieuw Links in de Steenwijkgroep, waaronder ministers, staatssecretarissen en kamerleden, andere ideeën hadden.⁸⁹ Volgens Van der Louw waren zij 'niet vies van de macht en de verantwoordelijkheden die dat vraagt'.⁹⁰ Tragisch was dat de partij niet alleen het contact had verloren met haar vertegenwoordigers op het Binnenhof, maar ook met de mensen waarvoor zij het allemaal deed. Al tijdens de verkiezingscampagne was er een communicatiestoornis ontstaan tussen het partijbestuur en de doorsnee PvdA-kiezers, ofwel de 'donateurs van de PvdA' of

de 'leden van de Den Uyl-fanklub'.⁹¹ De leus 'kies de minister-president, kies Den Uyl' was bedoeld als aansprekende 'vertaling' van de meerderheidsstrategie. Maar terwijl het PvdA-kader zich bleef realiseren dat de meerderheidsstrategie ook betekende dat men meer progressieve dan CDA-ministers wilde, lieten de PvdA-kiezers na de leus op die manier 'terug te vertalen'. Zij hadden het gevoel gefopt te zijn toen een partijraad verhinderde dat Den Uyl minister-president werd, aldus Gortzak.⁹²

Ondertussen had het optreden op het Binnenhof van de partijbestuurders van de PvdA, grotendeels amateurs in de politiek, er niet toe geleid dat het kabinet-Den Uyl alle gewenste hervormingen tot stand had gebracht. De vermeende PvdA-regering bleek in de praktijk een coalitiekabinet. De socialistische ministers vonden het instandhouden van die coalitie belangrijker dan de partijstrategie en wensten niet voortdurend op de vingers te worden gekeken. De kamerfractie maakte bezwaar tegen de inmenging van het partijbestuur in haar controlerende functie. De mislukte formatie van 1977 werd voor de PvdA een traumatische ervaring. Enerzijds was de partijdemocratie geweld aangedaan door de kamerfractie en Den Uyl, anderzijds was er geen tweede kabinet-Den Uyl gekomen om het werk van het eerste af te maken. In de partij was een scheiding opgetreden tussen het bestuur en de partijraad aan de ene, en fractie en (voormalige) bewindslieden aan de andere kant. De bemoeienis van het PvdA-bestuur met de formatie werd in politiek Den Haag als onfatsoenlijk gezien. De bewegingsvrijheid van de kamerfractie werd beperkt en de door de Koningin benoemde formateur Den Uyl kreeg niet de vereiste ruimte om zijn taak uit te voeren.

Het assertieve optreden van het partijbestuur in de jaren zeventig zou de PvdA nog lang heugen. Aanvankelijk sluimerde de frustratie, omdat ook bij de kamerleden, waaronder de ex-ministers en -staatssecretarissen, ergernis over het uitblijven van een nieuw kabinet-Den Uyl overheerste. Het uitte zich de eerste jaren in een harde oppositie tegen het kabinet-Van Agt/Wiegel. De voormalige bewindslieden gingen op hun eigen beleidsterreinen aan het werk in de Kamer en doorbraken daarmee de parlementaire traditie, die 'wil dat een oud-minister zich even koest houdt in de Tweede Kamer', zoals een van de in de Kamer teruggekeerde ministers opmerkte.⁹³ Maar kritiek op de houding van het partijbestuur bleef niet uit. Volgens de journaliste A. Bleich werd in 1981 gesproken van een 'verwording der partijcultuur'. In de jaren tachtig nam de politieke betekenis van het bestuur dan ook af. Men was de overvolle agenda, de langdurige vergaderingen en de geringe invloed beu, met als resultaat dat in 'de relatie tussen amateurs en professionals in de politiek' de laatsten weer duidelijk terrein wonnen.⁹⁴ Tegelijkertijd vervloog de hoop op een progressief meerderheidskabinet. In *Ministerraad 1989*, een verjaarsgeschrift uit 1979 voor Den Uyl door vrienden en partijgenoten, werd nog de komst voorspeld van 'het eerste progressieve meerderheidskabinet', in de zomer van 1985.⁹⁵ Maar Van

Thijn zag al in 1980 geen aanleiding meer om vanuit een 'meerderheidsoptimisme hoog van de toren te blazen', terwijl WBS-medewerker P. Kalma het geloof van de socialisten in 'de absolute parlementaire meerderheid', later vervangen door de hoop op een 'linkse meerderheid', anno 1982 'wonderlijk' noemde.⁹⁶

De bijbehorende ideeën over de parlementaire democratie waren niet direct verdwenen. *De illusie van de 'democratische staat'* van Kalma had als onderwerp de sociaal-democratische opvatting dat de staat de belangrijkste, zo niet de enige plaats was waar de democratie gestalte kreeg. De auteur had kritiek op dit 'primaat van de politieke democratie' en meende dat de kern van de democratie niet bij de staat lag maar in de samenleving. Zijn pleidooi sloot aan bij de democratie-opvatting die in de jaren zestig en zeventig in bepaalde delen van de PvdA heerste. Dit bleek ook uit zijn stelling dat de democratie weliswaar niet mocht worden gereduceerd tot de sociale strijd, maar dat deze wel de motor vormde van het democratiseringsproces. Impliciet verwoordde Kalma de kritiek op een politiek die alleen en uitsluitend werd uitgeoefend door beroeps politici, waarbij democratie werd 'gereduceerd tot (de spelregels van) de parlementaire democratie'.⁹⁷ Het streven naar een bredere vorm van democratie bleek echter niet de juiste manier om in de jaren tachtig de aansluiting bij de maatschappelijke ontwikkelingen terug te vinden. Toen in 1986 een vernieuwingsdebat op gang kwam in de PvdA, werd in het rapport *Bewogen beweging* afscheid genomen van sociale bewegingen en een polariserende politieke stijl.⁹⁸ De partij kwam op orde en ging in 1989 onder W. Kok weer deelnemen aan de regering. De ironie wilde dat dit gebeurde onder de confessionele premier R.F.M. Lubbers, voormalig minister in het kabinet-Den Uyl. Het maakte geen einde aan het heimwee naar de tijd dat de PvdA niet alleen in de regering zat, maar ook de regering was.

noten

1. Zie bijvoorbeeld: J. Bosmans, 'De erfenis van Den Uyl', in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart, red., *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen*, Amsterdam, 1998, 96-114; F. Becker, 'De jaren 1970-1994', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam, 1994, 238-296; P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977*, Den Haag, 1999.
2. P. de Rooy, *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Den Haag, 1995, 67.
3. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam; partijarchief PvdA M1 1972/1973, brief 11 mei 1973 van H. Ouwerkerk en A. van der Louw aan alle partijgenoten-bewindslieden.
4. Idem, brief 14 mei 1973 van H. Ouwerkerk en A. van der Louw aan alle partijgenoten-bewindslieden.
5. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1973/1974, PB- en fractieweekend 1

- september 1973; Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1991, 143-144 en 159.
6. IISG; partijarchief PvdA, notulen DB 1973/1974, vergadering 17 oktober 1973.
  7. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 803, schema's 25 oktober 1973, 8 november 1973, 15 februari 1974, 22 oktober 1974, 11 september 1975 en 17 september 1976.
  8. Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 49.
  9. Van Praag, *Strategie en illusie*, 159.
  10. L. Casteleijn e.a., *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, 1984, 254.
  11. IISG; partijarchief PvdA, notulen DB 1973/1974, vergadering 30 januari 1974.
  12. Katholiek Documentatiecentrum (KDC) te Nijmegen; partijarchief KVP, inventarisnummers 178-180 en 182 (stukken betreffende vergaderingen PB) en 241-257 (stukken betreffende vergaderingen DB).
  13. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDNP) te Amsterdam; partijarchief ARP, personalia AR 28 - doos nr. 10 (Ko-Kw), P.H. Kooymans; notulen en stukken PB en DB, betrekking hebbende op contacten met de bewindslieden: inventarisnummers 1300 (stukken betreffende vergadering DB met bewindslieden 28 mei – 25 juni 1975), 1301 (stukken betreffende vergadering DB met bewindslieden 17 oktober – 2 december 1975), 1392 (uitnodigingen vergaderingen DB, verslag bespreking DB met bewindslieden 9 mei 1974), 1561 (beknopt verslag bespreking DB met bewindslieden 20 juni 1973), 1893 (verslagen vergaderingen DB met bewindslieden 21 oktober en 24 november 1976), 2342 (convocaties besprekingen DB en bewindslieden 22 december 1976 – 17 november 1977), 3300 (verslag gesprek DB met bewindslieden 9 september 1976).
  14. J.F. Glastra van Loon, *Kanalen graven*, Baarn, 1976, 54; V. Vos, *Beeld van een partij. Documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 131; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen; partijarchief D66, vergadering DB 5 april 1973.
  15. DNPP; partijarchief D66, agenda's vergaderingen HB 12 juni 1975 en 3 juli 1975, notulen HB 14 augustus 1975.
  16. KDC; partijarchief PPR, inventarisnummers 1022 (verslagen vergaderingen DB 1974-1977), 1051 (verslag vergadering fractie/bestuur/bewindslieden/themagroepvoorzitters 29 en 30 augustus 1975), 1213 (verslag vergadering bestuursfractie en bewindslieden 21 februari 1974), 1243 (stukken betreffende vergaderingen DB 1973) en 1396 (stukken betreffende vergaderingen DB 1974-1977).

17. Idem, inventarisnummers 1051, 1109 (verslag vergadering bestuur/fracties/kandidaat-ministers 27 mei 1973) en 1242 (stukken betreffende vergaderingen DB 1973); B. de Gaay Fortman, *De kunst van het ivoor draaien. Handleiding voor het politieke ambacht*, Utrecht/Antwerpen, 1979, 28.
18. KDC; partijarchief PPR, inventarisnummer 949 (verslag vergaderingen DB 1975-1976).
19. Idem, inventarisnummer 928 (stukken betreffende het artikel 'Toetsing van het beleid van het kabinet Den Uyl aan de hand van Keerpunt '72', 1975).
20. W. Gortzak, *Alledaags socialisme. Ontwikkelingen in de PvdA*, Amsterdam, 1980, 52-53; idem, 'Tussen regering en achterban', in: *Socialisme en Democratie*, 33 (1976), 7/8 (juli/aug.), 345-359, aldaar 345.
21. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1975/1976, vergadering 3 oktober 1975.
22. Zie ook Van Praag, *Strategie en illusie*, 159.
23. Idem, 143; interview met de PB-leden J. Nagel, W. van der Zandschulp en H. Kombrink, in: *Roos in de vuist*, 5 september 1977, 20-23; Gortzak, 'Tussen regering en achterban', 348.
24. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1090, brief z.d. van W. Meijer aan J.M. den Uyl.
25. *De aanhoudende zorg van Jos van Kemenade. Zijn denkbeelden over onderwijs en onderwijsbeleid, verwoord tijdens kamerbehandelingen, redevoeringen, interviews en dergelijke*, Amsterdam, 1976, 7-8.
26. W. Gortzak, 'De politiek is een beroep geworden', in: *Roos in de vuist*, 5 juli 1975, 7-8.
27. Gortzak, *Alledaags socialisme*, 27.
28. *Demokratisch socialisme in Nederland. Over de beginselen van de PvdA*, Amsterdam, 1977, 236.
29. W. Gortzak, 'Mannetjesputterij - ondemocratische politiek', in: *Roos in de vuist*, 20 december 1976, 21-25.
30. J. Huige en P. Reckman, *Doorn in de vuist. Over democratie, crisis en linkse samenwerking*, Odijk, 1978, 11, 15 en 77.
31. *Demokratisch socialisme in Nederland*, 13.
32. Idem, 119-122.
33. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 710, notitie 25 juni 1974 voor J.M. den Uyl.
34. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
35. J.A. van Kemenade, *Als de smalle weegbree bloeit... Opstellen over onderwijs en onderwijsbeleid*, Amsterdam, 1979, 136-137.
36. B. Boivin, H. Hazelhoff, B. Middel en B. Molenaar, *Een verjongingskuur*

- voor de Partij van de Arbeid. *Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Deventer, 1978, 43-44.
37. Interview met PB-leden, in: *Roos in de vuist*, 5 september 1977, 20-23, aldaar 21.
38. *Demokratisch socialisme in Nederland*, 104-105 en 114.
39. Gortzak, 'Tussen regering en achterban', 353; idem, *Alledaags socialisme*, 54.
40. Interview met PB-leden, in: *Roos in de vuist*, 5 september 1977, 20-23, aldaar 22.
41. Gortzak, 'Tussen regering en achterban', 357.
42. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 253-254 en 247; Van Praag, *Strategie en illusie*, 140-141; IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1972/1973, vergadering 19 april 1973.
43. E. van Thijn, 'Politieke vernieuwing nog steeds aktueel', in: *Roos in de vuist*, 1 oktober 1976, 5.
44. E. van Thijn, 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', in: E. van Thijn, *Democratie als hartstocht. Commentaren en pleidooien 1966-1991*, Amsterdam, 1991, 77-91, aldaar 79-82 (het artikel verscheen oorspronkelijk in *Socialisme en Democratie*, 31 (1974), 2 (feb.), 41-52).
45. Van Praag, *Strategie en illusie*, 147-148.
46. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1973/1974, PB- en fractieweekend 1 september 1973; archief-Van Thijn, inventarisnummer 14, aantekeningen PB- en fractieweekend 18 januari 1974; partijarchief PvdA, notulen PB 1973/1974, PB- weekend 18 en 19 januari 1974; Van Praag, *Strategie en illusie*, 155.
47. Van Thijn, 'Het kabinet-Den Uyl en de bierkaai?', 82 en 90.
48. Van Praag, *Strategie en illusie*, 148 en 158-159; Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 194.
49. Van Praag, *Strategie en illusie*, 160; IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 107, samenvatting fractieweekend 16 september 1975.
50. Van Praag, *Strategie en illusie*, 165.
51. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, 'Evaluatie en bijstelling van de hobbelstrategie' door E. van Thijn en T. Pauka okt./nov. 1975; Van Praag, *Strategie en illusie*, 175 en 185.
52. 'Kabinet Den Uyl markeert nieuwe koers in politiek', in: *Roos in de vuist*, 12 maart 1976, 20-21.
53. IISG; archief-Van Thijn, 115, brief 24 april 1976 van J.M. den Uyl aan I. van den Heuvel en E. van Thijn.
54. Van Praag, *Strategie en illusie*, 197; W. Duisenberg, 'We moeten doorgaan als we voorwaarts willen', in: *Roos in de vuist*, 7 mei 1976; idem, 'Een alternatief verkiezingsprogram - verantwoording', in: *Socialisme en Democratie*, 33 (1976), 5 (mei), 211-224, aldaar 220.

55. C. Egas, 'Program Duisenberg ademt regentenmentaliteit', in: *Roos in de vuist*, 27 augustus 1976, 5-8.
56. W. Duisenberg, 'Open discussie of politieke verkettering?', in: *Roos in de vuist*, 10 september 1976, 6-8.
57. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 706, brief 4 mei 1976 van E. van Thijn aan J.M. den Uyl.
58. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, kopie notulen PB-vergadering 10 september 1976; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 6 september 1976.
59. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, toespraak 31 oktober 1976 van PPR-vice-voorzitter J. de Jong. Met een 'rooms-rode coalitie' werd in dit verband een traditioneel coalitiekabinet met één of meerdere confessionele partijen bedoeld.
60. A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986*, Amsterdam, 1986, 150.
61. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 6 september 1976.
62. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, memo 10 september 1976 voor J.M. den Uyl.
63. Idem, inventarisnummer 1165, kopie PB-vergadering 13 september 1976.
64. E. van Thijn, 'Verkiezingen zijn geen opiniepeilingen', in: *Roos in de vuist*, 29 oktober 1976, 5.
65. J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht*, Weesp, 1985, 312-313; IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
66. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
67. Idem.
68. B. Stemerding, *Dagboeken*, Amsterdam, 1986, 184-186.
69. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 18 oktober 1976.
70. IISG; archief-Den Uyl, inventarisnummer 1165, brief 28 oktober 1976 van C. Roozmond aan I. van den Heuvel.
71. Van Thijn, 'Verkiezingen zijn geen opiniepeilingen', 5; zie ook: I. van den Heuvel, 'Voorwaarden vooraf', in: *Roos in de vuist*, 29 oktober 1976, 9.
72. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977, vergadering DB, fractie EK en TK en kabinet 1 november 1976; zie ook Van Praag, *Strategie en illusie*, 214; Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 252.
73. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 3 november 1976.

74. Stemerdink, *Dagboeken*, 187.
75. Van Praag, *Strategie en illusie*, 216; verklaring gepubliceerd in: *Roos in de vuist*, 12 november 1976, 6-7.
76. IISG; partijarchief PvdA, notulen PB 1976/1977 (aug '76 - jan '77), vergadering 8 november 1976.
77. E. van Thijn, 'Acht - Acht, Vader, niet meer', in: *Roos in de vuist*, 12 november 1976, 5.
78. E. van Thijn, 'In beroep bij de kiezer' en 'De val van het kabinet Den Uyl', in: *Roos in de vuist*, 4 mei 1977, 3-6.
79. De Gaay Fortman, *De kunst van het ivoor draaien*, 26.
80. M. Mevius, L. Booij en E. van Bruggen, red., *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, Amsterdam, 1996, 132-133; IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, 'Enkele waarnemingen van een verlofganger', 16 mei 1980; zie ook Van Thijn, *Democratie als hartstocht*, 18.
81. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, notitie H. Kombrink, 2-5.
82. Gortzak, *Alledaags socialisme*, 118-119.
83. Bleich, *Een partij in de tijd*, 86.
84. W. Gortzak, red., *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PvdA bewindslieden*, Deventer, 1978, 153, 134 en 137-138.
85. G. de Bruijn, 'Den Uyl II geblokkeerd', in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 4-9, aldaar 6.
86. Interviews met H. Kombrink en M. van Dam, in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 10-11
87. Huige en Reckman, *Doorn in de vuist*, 30 (interview in *Utrechts Nieuwsblad* 13 januari 1978); P. Reckman, 'Partijdemocratie in gevaar', in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 17.
88. W. Gortzak, 'Over vijf maanden zijn er al weer verkiezingen', in: *Roos in de vuist*, 31 oktober 1977, 13-15, aldaar 14.
89. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, notitie H. Kombrink, 28.
90. Mevius e.a., *Hier: de Partij van de Arbeid!*, 110-111.
91. *Demokratisch socialisme in Nederland*, 233.
92. Gortzak, *Alledaags socialisme*, 112-113.
93. M. Brandsma en P. Klein, *Jan Pronk. Rebel met een missie*, Utrecht, 1996, 84.
94. Bleich, *Een partij in de tijd*, 182, PB-vergadering 16 februari 1981; Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 272.
95. Schrijvers voor Den Uyl, *Ministerraad 1989. Het derde kabinet-Den Uyl vergadert*, Amsterdam, 1979, 15.
96. IISG; archief-Van Thijn, inventarisnummer 91, 'Enkele waarnemingen van een verlofganger' 16 mei 1980; P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'*,

Deventer, 1982, 60-61.

97. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'*, 17, 27, 34, 107-108 en 35.

98. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie*, 287.